

P.C. Hooftlaan 99
9673 GV Winschoten

Postbus 330
9670 AH Winschoten

tel: 0597-414180
fax: 0597-423872
dir: J.H. Ruiter
e-mail: administratie@meentschool.nl

Protocol overlijden en rouwverwerking

Inhoudsopgave:

Stap 1. Het bericht	3
Stap 2. Het vormen van een crisisteam	3
Stap 3. Duidelijkheid scheppen.....	4
Stap 4. Het informeren van de leerlingen en de medewerkers	5
Stap 5. Contact met de ouders/verzorgers van het kind.....	7
Stap 6. Het informeren van de ouders van de leerlingen.....	7
Stap 7. Het rooster aanpassen.....	8
Stap 9. De uitvaart.....	9
Stap 10a Het begeleiden van rouw bij leerlingen	10
Stap 10b. Hoe begeleid je kinderen met een pervasieve stoornis?	13
Stap 11. Nazorg van de leerlingen	14
Stap 12. Nazorg van de leerkrachten en team	15
Stap 13. Administratieve zaken	15
Stap 14. Terugkijken en evalueren	15
Bijlage 1. Analyse van eigen emoties	16
Bijlage 2. Brieven	17
Bijlage 3. Hoe rouwen kinderen?	20
Bijlage 4. Instanties voor specialistische hulpverlening, advies en nazorg ..	26
Bijlage 5. Literatuurlijst voor kinderen	27
Bijlage 6. Wat juist wel doen/wat juist niet doen	31
Bijlage 7. Gespreksvaardigheden/luistervaardigheden	32
Bronvermelding:.....	33

Stap 1. Het bericht

Ieder geval van plotseling en onverwacht overlijden is anders.

1. Hoe komt het bericht binnen?

- De ouders kunnen de school inlichten door op school te komen en een gesprek aan te gaan met de leerkracht, de interne begeleider of iemand van de directie.
- De ouders kunnen de school inlichten door telefonisch contact op te nemen met de leerkracht, met de interne begeleider of met iemand van de directie.
- De school kan ingelicht worden per post of d.m.v. een advertentie in de krant.
- De school kan ook ingelicht worden via een officiële melding aan directie of administratie. Voorbeelden van een officiële melding zijn melding door een arts of door de politie.

2. Wat te doen bij de ontvangst van het bericht?

- a. Wat te doen als een ouder de school inlicht?
 - Komt de ouder/verzorger op de school langs, zoek een rustig plekje op waar de ouder/verzorger zijn verhaal kan doen. Zorg dat de desbetreffende leerkracht bij het gesprek zit.
 - Neem tijd voor de ouder/verzorger.
 - Condoleer de ouder/verzorger met het verlies.
 - Maak een afspraak met de ouder/verzorger dat de leerkracht nog dezelfde dag bij hen langs komt.
- b. Wat te doen als het bericht niet rechtstreeks van de ouders, een arts of de politie komt?
 - Controleer of de berichtgeving juist is. Informeer bij vrienden, buren, de politie of bij de huisarts.
- c. Wat te doen als het bericht van de politie of arts komt?
 - Meldt het bericht zo spoedig mogelijk aan de directie, de interne begeleider, de klassenleerkracht en de vertegenwoordiger van de ouderraad.

Het bericht moet zo spoedig mogelijk (ook in het weekend, tijdens de vakantie, tijdens de les of 's avonds laat) worden doorgegeven aan de sleutelfiguren van de school:

- de directie
- de interne begeleider
- de leerkracht van het kind
- een vertegenwoordiger van de ouderraad

Stap 2. Het vormen van een crisisteam

De plotselinge dood van een leerling vraagt om een goed gecoördineerde actie van de school.

Een crisisteam bestaat uit:

- het MT
- de interne begeleider
- de desbetreffende leerkracht
- een vertegenwoordiger van de ouderraad

(eventueel kan de schoolmaatschappelijk werkster of de orthopedagoge een aanvulling zijn voor het team)

Het team:

- ontwikkelt en coördineert de activiteiten
- stemt de agenda's op elkaar af
- is de komende week voor onderling beraad bereikbaar
- spreekt af wie de eindverantwoordelijkheid heeft van het team

Het team is verantwoordelijk voor:

- informatie van de betrokkenen

- organisatorische aanpassingen
- opvang van leerlingen en collega's
- contacten met de ouders
- regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart
- administratieve afwikkeling
- nazorg van de betrokkenen

Van het team wordt een professionele opstelling verwacht. Daarom is het van belang om stil te staan bij de eigen gevoelens en gedachten tegenover de dood en de eigen betrokkenheid bij de overledene. Als de leden van het team zich niet bewust zijn van hun eigen gevoelens, bestaat het risico dat zij tijdens het begeleidingsproces achter (pijnlijke) gevoelens komen. Onverwerkte eigen emoties en emoties waarvan men niet bewust zijn, worden gemakkelijk overgedragen op collega's, leerlingen of de groep.

Richtlijnen voor het maken van een analyse van eigen gevoelens staan beschreven in [bijlage 1](#)

Stap 3. Duidelijkheid scheppen

1. Allereerst zorgt het team voor een duidelijke beeld:

- Wie is er overleden?
- Wat is er precies gebeurd?
- Waar is het gebeurd?
- Hoe is het gebeurd?

2. Het team:

- brengt zo nodig de hulpverlening op gang.
- gaat na of iedereen die op school zou moeten zijn er ook is.
- zorgt ervoor dat leerlingen, die op de plaats van het ongeval zijn, naar school worden gehaald.

3. Het team gaat vervolgens na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden:

- het personeel (ook het personeel dat niet op school is)
- de groep van de leerling
- familieleden die op school zitten (broers, zussen, neven, nichten)
- vrienden en vriendinnen die in andere klassen zitten
- ex-klasgenoten
- overige leerlingen (denk ook om de leerlingen die niet op school aanwezig zijn)
- de administratie
- ouders
- ouderraad
- schoolbestuur
- personen en instantie die mogelijke contacten opnemen met de familie,
 - externe hulpverleners
 - leerplichtambtenaar
 - GGD
- de chauffeur en de kinderen die meereisden in het bus

4. De taakverdeling m.b.t het informeren:

De directeur	<ul style="list-style-type: none"> ▪ het personeel ▪ de administratie ▪ de schoolbestuur ▪ de chauffeur en de kinderen van het busje
De interne begeleider	<ul style="list-style-type: none"> ▪ familieleden die op school zitten ▪ vrienden en vriendinnen die in andere klassen zitten. ▪ ex-klasgenoten ▪ externe instanties ▪ de speltherapeute / orthopedagoog en school-

	maatschappelijk werk
De desbetreffende leerkracht	▪ de klas van het leerling
Een vertegenwoordiger van de ouderraad	▪ ouderraad ▪ ouders van de leerlingen

De leerkrachten kunnen na het horen van het slechte nieuws het nieuws vertellen aan de overige leerlingen van de school. Iedere leerkracht vertelt dit aan zijn/haar eigen groep.

5. Melding in de vakantie:

Bij melding van een sterfgeval in de vakantie of aan het begin van het weekend informeert de interne begeleider en de groepsleerkracht de directe vriendenkring onmiddellijk en persoonlijk.

Stap 4. Het informeren van de leerlingen en de medewerkers

Zorg voor een extra leerkracht voor in de desbetreffende klas:

Zorg bij het vertellen van het slechte nieuws aan de desbetreffende groep voor een extra leerkracht die vertrouwd is met de kinderen van de groep. Zo'n leerkracht kan niet alleen een collega ondersteunen, maar ook zorg besteden aan leerlingen die extra aandacht nodig hebben.

Is er geen extra leerkracht, dan kan je de logopediste vragen of zij de klas extra wil ondersteunen.

- Informeer de betreffende groep direct aan het begin van de dag.

Het vertellen van het slechte nieuws:

1. Begin met, bijv. ik heb een verdrietige boodschap voor jullie of ik moet jullie iets ergs vertellen. Zo overval je de leerlingen niet, maar verdoezel je de ernst van de situatie ook niet.
2. Vertel kort wie er is overleden en geef een beknopte schets van de omstandigheden waaronder de leerling is overleden.
Het gaat erom dat de boodschap overkomt en dat de kinderen de kans krijgen deze tot zich te laten doordringen, als ze behoefte hebben aan nadere uitleg vragen ze die wel.
3. Wees eerlijk, duidelijk en letterlijk.
Kinderen worstelen op twee niveaus met de dood. Ten eerste proberen ze te begrijpen wat de dood betekent en ten tweede moeten ze leren omgaan met de gevoelens die het verlies oproept. Ook al overzien kinderen nog niet alles, het is altijd beter om de waarheid te vertellen. Vertelt iedereen een kind een andere waarheid (dus een leugen) of men verzwijgt dingen met betrekking tot de dood voor het kind, gaat het kind een eigen waarheid verzinnen. Die waarheid kan nog erger zijn dan de werkelijkheid.
4. Het bericht moet verteld worden op een manier, die bij hun leeftijd en vermogens past.
5. Zorg ervoor dat het geen zakelijke mededeling wordt. Wanneer jezelf in staat bent je eigen gevoelens te tonen dan stimuleer je de leerling om zich te uiten.
6. Leg zo concreet mogelijk uit wat 'dood' precies inhoudt.
Vertel dat iemand die dood is niets meer voelt en dus geen pijn heeft, het niet koud heeft en zich niet ziek voelt. Het lichaam is zo stuk dat het niet meer gemaakt kan worden. Vergelijkingen en beelden kunnen veel verwarring geven (bijv. dood zijn is slapen, maar dan voor altijd. Kinderen kunnen dan bang worden als ze zelf moeten slapen) (bijv. dood gaan is op een verre reis gaan en nooit meer terug komen, de kinderen kunnen zich in de steek gelaten voelen; waarom mocht zij niet mee?) (iemand gaat dood omdat hij zo ziek is, zonder verdere uitleg kunnen ze bang worden bij een onschuldige griepje).

7. Probeer zoveel mogelijk op alle vragen eerlijk te antwoorden.
Hoort een kind allerlei verschillende waarheden of er worden dingen voor het kind verzwegen, dan gaat het kind zijn/haar eigen werkelijkheid maken, die erger kan zijn dan de realiteit.
8. Een leerkracht hoeft niet op alle vragen een antwoord te hebben.
Ook volwassenen weten niet alles en hebben moeite om met sommige dingen om te gaan. Kinderen mogen dit best merken. Wat je bijvoorbeeld kan zeggen is: "ik weet het niet, maar ik denk ...".
9. Stilte: iedere leerling verwerkt de schok op zijn/haar eigen manier. De meeste kinderen zijn met stomheid geslagen als ze horen dat een klasgenoot is overleden. Het mag gerust een hele tijd stil zijn. Wordt de stilte te pijnlijk, kan de leerkracht de stilte doorbreken door bijv. te zeggen: jullie zijn er stil van, het is een enorme schok, ook voor mij. Misschien kun je even met je buurman/vrouw praten wat dit bericht betekent. De draad kan ook opgepakt worden door een mooi gedicht voor te lezen.
10. Als de eerste emoties wat zakken en leerlingen vragen hoe het verder moet, kan de leerkracht overstappen naar de volgende informatie.
 - *hoe verloopt het contact met de familie*
 - *hoe worden afspraken gemaakt over rouwbezoek en uitvaart*
 - *wat kan de school /groep doen*
 - *hoe worden de komende dagen ingevuld*
11. Vertel de leerlingen bij wie ze terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek, bijv. de interne begeleider.

- Wees bij het informeren van de leerlingen ervan bewust dat de reacties van leerlingen heel anders kunnen uitpakken dan u had verwacht.

Mogelijke reacties:

- *geen reactie, het kind gaat gewoon verder waarmee het bezig is.*
- *het kind heeft veel vragen m.b.t de dood, bijv. wat is dood? Wat gebeurt er met je als je dood bent? Waarom ga je dood?*
- *bezorgdheid en vragen m.b.t. veranderingen*
- *bezorgdheid en vragen m.b.t nabestaanden*
- *eerst geen reactie en vervolgens een explosie van emoties (agressie / verdriet)*

Let op: Alle gevoelens zijn goed (je kan er immers niets aan doen dat je die gevoelens heb, bijvoorbeeld zelfs jaloersheid is menselijk). Uit het kind zijn gevoelens onacceptabel: toon begrip voor zijn gevoelens en probeer samen te kijken hoe hij zijn gevoelens op een acceptabele manier kan uiten.

- Informeren van het personeel: de directeur informeert het personeel mondeling en vraagt aan de leerkrachten de overige leerlingen in te lichten.
- De getroffen klas blijft zoveel mogelijk onder de hoede van de twee leerkrachten (vaste leerkracht en invalleerkracht), de klassenassistente en de interne begeleider.
 - Houd de opvang zoveel mogelijk in de klas.
 - Richt de ruimte van de interne begeleider in tot een ruimte waarin leerlingen terecht kunnen die alleen maar willen huilen of erg overstuur zijn.
 - Zorg voor aanwezigheid van limonade, koffie, thee en koekjes.

Houdt een kringgesprek na het bekend maken van het overlijdensbericht.

Doel van het gesprek: leerlingen helpen om hun eerste gevoelens en gedachten t.a.v. de dood en de overledene te uiten en dat ze hun vragen kunnen stellen. Thema's in dit gesprek zouden kunnen zijn:

- wie heeft er eerder een sterfgeval meegemaakt (oma, huisdier)
- hoe hoorde je ervan

- wat riep het bij je op
 - wat deed je met die gevoelens of gedachten
 - Wat kun je doen met de gevoelens en gedachten, die dit bericht bij je oproepen?
 - Wat is er nu veranderd en wat gaat er veranderen, nu ... er niet meer is?
- Als een leerling perse naar huis wil, moet nagegaan worden of de ouders thuis zijn, op de hoogte zijn en hun kind kunnen ophalen. Kunnen ouders hun kind niet ophalen, dan moet de school ervoor zorgen dat het kind onder begeleiding naar huis gaat (bijv. onder begeleiding van een klassenassistente)
 - Gebruik een klassenboek (voor de leerkrachten en klassenassistenten) om aan elkaar door te geven of en hoe er over de dood (het voorval) in de klas is gesproken.

Stap 5. Contact met de ouders/verzorgers van het kind

Het eerste bezoek:

Het is het beste om nog dezelfde dag contact op te nemen met de ouders/ verzorgers van het overleden kind. Vraag telefonisch of het gelegen komt.

Zo'n bezoek is moeilijk: hoe kies je de juiste woorden? Meestal is luisteren belangrijker dan spreken. Bij het eerste bezoek is het vanzelfsprekend dat iemand van de directie aanwezig is. Daarna kunnen ook andere teamleden die een nauwe band hadden met de overleden leerling meegaan. Zo merken de nabestaanden dat de hele schoolgemeenschap zich betrokken voelt bij het overlijden.

Een eerste bezoek is vaak erg emotioneel en het is dan niet de juiste tijd om allerlei zaken te regelen. Maak daarom bij het vertrek een volgende afspraak.

Het tweede bezoek:

- vraag wat de school voor het gezin kan betekenen
- overleg de ideeën en wensen van leerlingen, leerkrachten en andere betrokkenen met de ouders/verzorgers. In de overleg wordt helder wat wel en niet kan
- maak afspraken over een mogelijke rouwadvertentie door de school
- maak afspraken over rouwbezoeken van leerkrachten en leerlingen
- maak afspraken over het bijwonen van de uitvaart
- maak afspraken over een eventuele afscheidsdienst op school

Voor het maken van afspraken kan er gebruik gemaakt worden van een casusformulier, een voorbeeld ziet u in *bijlage 2, brief 3*

Opstellen, rapporten en tekeningen persoonlijk aan de ouders geven. Geef het niet mee aan broertjes en zusjes. Overleg met de ouders of ze er aan toe zijn om de opstellen, rapporten en tekeningen te ontvangen.

Spreek af wie er vanuit de school contact met de nabestaanden onderhoudt en blijft onderhouden.

Stap 6. Het informeren van de ouders van de leerlingen

Middels een brief kan de school de ouders informeren.

Wat er in de brief moet staan:

- informatie over de gebeurtenis
 - organisatorische roosteraanpassingen
 - de zorg voor de leerlingen op school
 - contactpersonen op school
 - regels over aanwezigheid
- Voorbeeldbrief, zie Bijlage 2, brief 1*

In een volgende brief kan informatie gegeven worden over:

- rouwbezoek en aanwezigheid bij de uitvaart
- eventuele afscheidsdienst op school

- nazorg van de leerlingen
Voorbeeldbrief, zie bijlage 2, brief 2

Stap 7. Het rooster aanpassen

Bij een onverwacht sterfgeval tijdens het schooljaar moet het lesrooster voor de eerstkomende week worden aangepast. De roosterwijziging geldt voor de hele school. Mogelijke veranderingen in het rooster:

- uitstellen van de geplande toetsen (de komende week geen toetsen)
- uitstellen van een schoolfeestje/schoolreisje

Als de familie van de overledene daar prijs op stelt, moet iedereen die dat wenst (leerkrachten, medewerkers, leerlingen), in de gelegenheid worden gesteld de begrafenis/crematie bij te wonen. Individuele leerlingen kunnen, met toestemming van de directie, lessen verzuimen om de crematie/begravenis bij te wonen.

Als de school een dag dicht gaat, is toestemming nodig van de Rijksinspectie. Wanneer er ingrijpende roosterwijzigingen nodig zijn, moet er contact opgenomen worden met de Rayonmanager

Stap 8. Het begeleiden tussen overlijden en uitvaart

1. Maak tijd voor vragen, gesprekken en het uiten van emoties.
*Het overlijden van een leerling roept bij veel leerlingen tal van vragen en emoties op (zie bijlage 3).
Heeft een leerling een vraag of wil het emoties uiten op een moment dat het echt niet kan, zeg het kind dan wanneer het wel kan.*
2. Doe niet alsof de leerling nooit bestaan heeft. Laat de tafel en stoel 1 week symbolisch staan.
*Leg de kinderen uit waarom je de tafel 1 week laat staan (zo kunnen we wennen dat hij/zij niet meer terug komt, zo kunnen wij afscheid nemen).
~ Kinderen met een pervasieve stoornis begrijpen vaak geen symboliek en begrijpen dan ook niet waarom de tafel en stoel nog een week blijft staan. Wanneer je letterlijk uitlegt waarom de tafel blijft staan en vertelt wanneer de tafel en stoel weggaat, maak je de situatie voor het kind voorspelbaar, concreter en daardoor veiliger~*
3. Houd een kringgesprek 1 of 2 dagen voor de begrafenis/crematie.
Doel van het gesprek: uiten van emoties, de overledene bespreekbaar maken en voorbereidingen treffen voor de begrafenis/crematie/ afscheidsdienst.
Thema's voor het gesprek zijn bijvoorbeeld:
 - de overledene: wat weten we van hem/haar?
 - hoe willen we ons hem/haar blijven herinneren?
 - hoe zouden we afscheid van hem/haar kunnen nemen?
 - hoe verloopt een begrafenis/crematie of afscheidsdienst, welke rituelen doen zich daarbij voor?
 - wie heeft wel eens een crematie of een begrafenis meegemaakt?
 - wat vond je daarbij mooi en goed?
 - welke afspraken kunnen wij maken over de begrafenis/crematie/ afscheidsdienst (voordracht, muziek, een brief of advertentietekst)
 - vertel wat mogelijk is, wat de ouders wel of juist niet willen.
4. Creëer samen met de leerlingen van de groep een herinneringstafel in de gemeenschapsruimte.
Wanneer je een herinneringplek in de klas creëert, dan verplicht je iedereen iedere dag/moment zich te herinneren aan de overleden leerling. Creëer je het plekje in de gemeenschapsruimte, dan kan iedere leerling voor zichzelf uitmaken of hij/zij gebruik wil maken van de herinneringstafel, ook de kinderen die bij de leerling in het busje zaten kunnen dan gebruik maken van de herinneringstafel.

Ideeën voor een herinneringstafel:

- een wit tafelkleed met daarop de handjes van de klasgenoten of wensen/afscheidswaarden van de klasgenoten.
- op de tafel een foto van de leerling. Aan de muur zijn/haar laatst gemaakte werkje (tekening).
- een geliefd speelgoedje
- een kaars
- mooie bloemen
- een (teken)boekje + kleuropotloden en een pen, waarin de kinderen voor de leerling nog een afscheidswaardje, een herinnering kunnen schrijven of tekenen.

a. Leerlingen op een creatieve manier laten uiten. Bijvoorbeeld door tekenen en spelen.

b. Extra lessen inplannen om te praten over gevoelens en het werken aan het afscheid nemen (onderwerp: gevoelens, omgaan met boosheid en uiten van verdriet.)

c. De kinderen stimuleren om op rouwbezoek te gaan. Dit alleen als de nabestaanden het op prijs stellen. Ga na of de overleden leerling toonbaar is.

5. Met de ouders van de leerlingen bespreken wat wel en niet kan en waar leerlingen bij betrokken kunnen worden. Bijvoorbeeld:

- met de kinderen aan het werk gaan om bijdragen te leveren voor de dienst(en). Bijvoorbeeld teksten schrijven, tekstboekjes maken, muziek maken, bloemen dragen, een boek met brieven, tekeningen en collages voor de nabestaanden maken. Dit is een goede manier om met het nare bericht om te gaan en het verdriet te verwerken.

6. Als leerlingen de uitvaart bijwonen, moet dit goed worden voorbereid.

Wat kunnen de leerlingen verwachten. Vertel dit zo concreet en letterlijk mogelijk. Vertel alleen wat je weet, bespreek de uitvaart met de ouders/ verzorgers, zodat je een beetje weet wat je kan verwachten.

~ voor kinderen met een pervasieve stoornis is het zo letterlijk en concreet mogelijk beschrijven wat het kind straks kan verwachten heel belangrijk. Hoe voorspelbaarder het wordt hoe beter het kind met de situatie om kan gaan.~

Enkele aandachtspunten die je duidelijk en letterlijk kunt beschrijven:

- wie komen er?
- de mensen zijn verdrietig
- er zijn veel bloemen
- misschien zijn er mensen die spreken
- vertel de kinderen hoe ze zich moeten gedragen
- vertel over het kopje koffie en de cake
- vertel over het condoleren

Stap 9. De uitvaart

Wanneer je met de leerlingen naar de uitvaart gaat, zorg ervoor dat er zoveel mogelijk ouders mee gaan. Probeer zoveel mogelijk gezamenlijk te vertrekken vanaf de school en ga daarna met zijn allen terug naar de school om nog even na te praten.

1. Als leerlingen en leerkrachten niet bij de uitvaart mogen of kunnen zijn, organiseer dan een afscheidsdienst op school.

2. Direct na de uitvaart: Houd een kringgesprek.

Doel: de emoties rond het afscheid bespreekbaar maken en helpen verwerken.

Thema's bij dit gesprek kunnen bijvoorbeeld zijn:

- Wat betekent rouwen?
- Wat betekent afscheid nemen?
- Is het erg als je op zo'n moment je gevoelens laat zien of juist niet?
- Wanneer kan jij je gevoelens laten zien en wanneer niet?
- Hoe kun je troosten of helpen als iemand verdriet heeft?

3. De dag na de uitvaart starten de lessen weer. Blijf alert op signalen bij kinderen die het moeilijk hebben. Sommige kinderen stellen hun rouw uit en tonen pas na maanden verdriet. Met name leerlingen die al eerder een verlies hebben geleden, lopen dit risico.
4. Enkele dagen na de begrafenis/crematie: kringgesprek
Doel van het gesprek: het bespreekbaar maken van de gevoelens en het maken van afspraken voor de toekomst. De dingen van alledag en vooruitkijken. Thema's kunnen zijn:
 - Wat doen we met de lege tafel en stoel? Blijft die leeg of gaat er iemand zitten?
 - Ongelukken en ongelukkige gevoelens: hoe kunnen we ervoor zorgen dat hier in de toekomst geen nieuwe slachtoffers vallen (bijv. als het kindje is omgekomen door een verkeersongeval of door suïcide).
 - Verdriet en andere gevoelens rond de dood: hoe lang mag je daar last van hebben? Waar kun je terecht als je er eens over wilt praten of er hulp bij nodig hebt?

Wanneer er vanuit de leerlingen behoefte aan is, kan de school af en toe lessen besteden aan het rouwproces van de leerlingen. Hoe vaak en wanneer dit moet gebeuren, hangt af van de groep.

Stap 10a Het begeleiden van rouw bij leerlingen

Om kinderen goed te kunnen begeleiden is het belangrijk om te weten hoe kinderen rouwen. Als je weet hoe kinderen rouwen, kun je ook begrip tonen. Een beschrijving hoe kinderen rouwen kunt u lezen in *bijlage 3*.

Om kinderen te begeleiden bij het rouwen is het belangrijk dat de leerkracht vaardig is in gesprekstechnieken en luistervaardigheden. In *bijlage 6* staan de technieken in het kort beschreven.

Rouwtaken:

Iedereen beleeft afscheid, verlies en verdriet op zijn eigen unieke manier. In het verwerkingsproces zijn bepaalde reacties die herkenbaar en algemeen zijn. Deze overeenkomsten kunnen uitgedrukt worden in rouwtaken.

Bij iedere rouwtaak horen opdrachten. De opdrachten staan beschreven in deel 2 van het boek (zwarte map):
Het leven duurt een leven lang

De opdrachten staan beschreven om er mee te werken in gezinnen. Ze zijn gemakkelijk om te zetten zodat de opdrachten gebruikt kunnen worden in de klas.

Taak 0: Het leren omgaan met verliezen

Dit is eigenlijk een voorbereidende/preventieve taak. Dus eigenlijk wat je kunt doen met kinderen wanneer ze nog niet direct met dood en rouw zijn geconfronteerd

Voordat kinderen heel intensief te maken krijgen met de dood in de directe omgeving, is het belangrijk dat we ze leren om het leven te leven. Bij het leven horen niet alleen de leuke dingen, maar ook de nare en verdrietige. Er zijn veel situaties te bedenken waarin kinderen al te maken krijgen met afscheid nemen (naar een andere school, verhuizen, overlijden van een huisdier, het verliezen van een knuffel).

- Hoe kun je kinderen begeleiden met rouwtaak 0 ?
opdrachten voor de onderbouw = ob
opdrachten voor de middenbouw = mb
opdrachten voor de bovenbouw = bb

Opdrachten/werkvormen:	ob	mb	bb
Benjamin de rups	X	X	
Zorgenpoppetjes	X	X	

Werken met handpoppen	X	X	
Voorlezen over pijn: "is pijn onzin?"	X	X	
Praten over de dood (leven/levenloos/dood)	X	X	X
Ballonnen met een wens	X	X	X
Dozen maken over gevoelens	X	X	X
De zorgenboom/levensboom		X	X
De zorgenmuur		X	X
Levensmandala			X
Symbolen voor leven en dood			X

Taak 1: Besef van het verlies

Om door te kunnen gaan met het leven is het belangrijk dat het kind begrijpt wat er is gebeurd en wat dat betekent. Het erkennen van realiteit is moeilijk, omdat je meestal in een soort van onwerkelijkheid leeft als er iemand dood is gegaan. Vaak wordt gezegd: nee dat kan niet, dat is niet waar.

Het is te erg om het te bevatten en het kind schernt zich er automatisch voor af, toch moet hij/zij uiteindelijk met de werkelijkheid leren leven. Daarom kan het belangrijk zijn *dat de leerlingen de overledene ziet*, zodat ze gelegenheid hebben om afscheid te nemen. Het helpt te aanvaarden dat hun klasgenootje er echt niet meer is. Een overledene zien hoort ook bij het leven. Probeer het kind niet instinctief te beschermen tegen nare dingen die bij het leven hoort. Volwassenen kunnen soms bang zijn voor de gevoelens die kinderen vaak los weten te krijgen door het stellen van concrete vragen en het maken van eerlijke opmerkingen als: "hij stinkt wel een beetje", "is hij nu naar de hemel? Daar ben ik nog nooit geweest."

Opdrachten en werkvormen bij rouwtaak 1:

Opdrachten/werkvormen	ob	mb	bb
Luisteren naar verhalen van kinderen	X	X	X
Mormel nodigt je uit om te vertellen	X	X	
Tekenen/schrijven over wat er gebeurd is	X	X	X
Een herinneringsboek maken	X	X	X
Begravenisje (na) spelen	X		
Waar ga je heen als je dood bent?	X	X	X
Kaarsenritueel	X	X	X
Hemeltelefoon	X	X	
Stenen maken	X	X	X
Het maken van een afscheidsteen	X	X	X
Een muizenrapje	X	X	
Grote ster	X	X	X

Taak 2: Ervaren van de gevoelens van het verlies.

Mensen hebben het over het algemeen de neiging om 'om de pijn' heen te willen lopen. Er is echter geen weg om de pijn heen; je kunt er alleen dwars doorheen.

Als kinderen (ook volwassenen) de pijn niet voelen, kan deze vaak later terugkomen als andere symptomen, bijv. afwijkend gedrag. Vermijden en onderdrukken van de pijn verlengt het rouwproces.

Het is belangrijk om alle gevoelens te erkennen. Er zijn geen verkeerde of slechte gevoelens. Ook bijv. jaloezie zijn, is gewoon menselijk.

Gevoelens worden pas eng als we net doen of ze er niet zijn, als we ze geheim houden.

Geef de kinderen de kans om alle gevoelens er te laten zijn en ze te laten ervaren. Nodig de kinderen hiertoe uit.

Naast leefstijl kan er gebruik gemaakt worden van de volgende opdrachten:

Opdrachten / werkvormen	ob	mb	bb
Stenen	X	X	X
Doosje	X	X	X
Verhaal voorlezen over gevoelens		X	X

Dit ben ik met al mijn gevoelens		X	X
Je binnenste buiten	X	X	X
Gevoelens bedenken en tekenen	X	X	X
Gevoelens herkennen	X	X	X
Gevoelens kwartet		X	
Een gebruiksaanwijzing over gevoelens maken		X	X
Collages maken over gevoelens		X	X
Tekenen van gevoelens	X		
Zichtbaar maken van pijn		X	X
Gevoelsmasker	X	X	X
Het tranenpotje	X	X	
Graspollen trekken	X	X	X
Kleien	X	X	X
Kwaadmuur	X	X	X
Emoties herkennen		X	X
Gevoelsrupsje	X	X	x
Troostzakdoek	X	X	X

Taak 3: Aanpassen aan de omgeving zonder de overledene

Het is voor iedereen verschillend hoe hij/zij zich aanpast aan een leven zonder de overledene. Dit is afhankelijk van de relatie met de overledene en de verschillende rollen die de overledene in het leven vervulde.

Mensen hebben vaak de neiging om de overledene te idealiseren. Als er te veel geïdealiseerd wordt kan het moeilijker worden om iemand anders iets te laten doen wat de overleden persoon altijd deed.

Het is ook gewoon niet waar dat alles altijd even leuk en mooi was aan of met degene die overleden is.

Opdrachten / werkvormen	ob	mb	bb
Herinneringsdoos / de schattentas	X	X	X
Herinneringsmuur	X	X	X
Herinneringspotje		X	X
Toverstokje	X	X	
Ballonnenritueel	X	X	X
Verhaal over herinneringen	X	X	
Kralenketting	X	X	X
Dieren trekken		X	X
Missen	X	X	X
Denken aan	X	X	X

Taak 4 : Investeren in nieuwe relaties:

Opnieuw relaties aangaan met anderen betekent dat je ook weer opnieuw iemand kan verliezen. Omdat kinderen die iemand verloren hebben heel goed weten dat dit zomaar kan gebeuren, kunnen ze bang zijn om nieuwe banden aan te gaan. Ze kunnen daarbij ook het idee hebben dat ze de overledene daarmee onrecht aandoen. Door deze angsten kunnen kinderen in een isolement terecht komen.

Sommige kinderen durven niet zo goed meer over de toekomst na te denken.

Om hiermee om te gaan is het belangrijk dat het kind weer vertrouwen en zelfvertrouwen krijgt. Als er iets ergs is gebeurd, dan geeft dat een enorme deuk in je zelfvertrouwen.

Het is fijn voor een kind dat het mensen om zich heen heeft die het kind opvangen als het valt.

Mensen die je troosten, pleiters plakken en je moed inspreken.

Opdrachten en werkvormen naast leefstijl:

Opdrachten/werkvormen	ob	mb	bb
Een persoonlijk magisch schild		X	X
Mandala's inkleuren	X	X	X

Wie ben jij		X	X
Een eigen plek	X	X	X
Je eigen levensverhaal schrijven / uitbeelden	X	X	X
Levensspel		X	X

Na het doorlopen van de rouwtaken, hoeft het rouwen nog niet over te zijn. Er is geen vaste tijd voor rouwen, dat is voor iedereen verschillend. Het verlies is verwerkt wanneer het kind aan de overledene kan denken zonder steeds erge pijn te ervaren.

Spel: alle sterren van de hemel.

+/- twee weken na de uitvaart kan je een spel met de kinderen spelen in groepjes van max. 8 personen, leeftijd vanaf 7 jaar.

- Geef de leerlingen de ruimte om te laten zijn wat er is.
- Afhankelijk van de situatie is de spelleider steunend, uitdagend of humoristisch
- Het is een therapeutisch spel. Zorg ervoor dat er naast de leerkracht een deskundige bijzit (bijv. ib-er, orthopedagoge, speltherapeute, maatschappelijk werker)
- Kom je vragen tegen waarvan je denkt dat het veel emoties op kan roepen bij jezelf of bij het kind leg die vraag dan aan de kant.
- Vragen die direct met het overlijden te maken heeft, kun je beter niet gebruiken.

Stap 10b. Hoe begeleid je kinderen met een pervasieve stoornis?

Kinderen met een pervasieve stoornis kunnen gevoelloos reageren. Bijvoorbeeld het kind uit eerder zijn boosheid en verdriet om de veranderingen die plaats vinden, dan om het verlies van een klasgenootje. Dit kan voor de overige rouwenden erg kwetsend zijn. Wanneer je een pervasieve stoornis een beetje begrijpt, kun je de grenzen van de stoornis begrijpen en er respect voor hebben (zie bijlage 3).

- Leg het kind *individueel* uit wat er aan de hand is (na de plenaire uitleg).

Iets wat je plenair vertelt en uitlegt aan de klas, komt vaak niet aan bij een kind met een pervasieve stoornis. De boodschap komt misschien wel binnen, maar hij/zij zal er verder niets mee doen.

- Vertel wie er is overleden.
- Vertel wat de dood van iemand kan betekenen voor het kind met een pervasieve stoornis.
- Vertel wat de dood betekent voor anderen (klasgenootjes, leerkrachten, ouders).
- Vertel hoe anderen ermee omgaan, het kind kan zijn gedrag gaan kopiëren.
- Vertel welke gevoelens erbij horen en hoe het kind zich moet gedragen (aanleren van gedragsregels).
- Vertel alles letterlijk, zonder symbolen. Vertel je iets symbolisch, dan kan het kind het letterlijk op gaan vatten, waardoor er misverstanden, onduidelijkheden en een onvoorspelbaar situatie ontstaat.
- Vertel alles in korte stukjes, herhaal veel en geef het kind de tijd om na te denken.

Bijvoorbeeld: Je klasgenootje is dood, het is heel verdrietig voor jou dat (naam klasgenootje) je niet meer kan helpen met rekenen/niet meer met jou kan spelen. Je kan er boos op worden en gaan slaan op een kussen of je kan verdrietig worden en gaan huilen (bij vrienden/familie).

- Vertel wat er wel gaat gebeuren en niet wat er niet gaat gebeuren.
- Hoe eerder je vertelt dat er iets gaat veranderen, hoe eerder het kind zich erop kan voorbereiden.
- Vertel wat er gaat veranderen voor een korte periode. Bijvoorbeeld: wat verandert er voor de morgen en aan het eind van de morgen vertel je wat er gaat veranderen voor de middag. Aan het eind van de middag vertel je wat er gaat veranderen voor de volgende dag. Wil het kind meer weten, dan vraagt hij het wel en geef dan ook antwoord.
- Vertel wat er gaat gebeuren in details, hoe meer details hoe minder verassingen, hoe meer zekerheid.

Bijvoorbeeld bij een uitvaart: vertel precies en letterlijk wat er gaat gebeuren, hoe de omgeving eruit ziet, welke mensen in ieder geval komen, hoe de kist eruit ziet, wat de dominee of spreker gaat zeggen, waar het kind gaat zitten, wat de anderen allemaal doen. Natuurlijk kan je niet alles voorspelbaar maken, maar wel veel.

- Een kind met een pervasieve stoornis heeft meestal geen behoefte aan 'het doen alsof' spelletjes. Vertel waarom je boos en verdrietig bent. Als het kind ziet dat juf boos en/of verdrietig is om het overlijden, ziet het kind dat hij boos of verdrietig mag zijn. Maar dan moet hij wel snappen waarom de juf boos en verdrietig is.
- Wanneer een klasgenootje of leerkracht zijn/haar gedrag op een explosieve manier uit, leg dan uit dat het gedrag wat het pervasieve kindje heeft gezien niet goed was en wat voor gedrag de leerkracht of klasgenootje beter had kunnen laten zien. Op deze manier kan je voorkomen dat het kind met een pervasieve stoornis het gedrag als richtsnoer gebruikt.
- Dwing het kind niet tot oogcontact wanneer je een gesprek met het kind hebt.

Wanneer een kind met een autistische stoornis met de juf praat over de dood van een klasgenootje en ze zoekt geen oogcontact met de juf, dan hoeft dat niet zozeer te betekenen dat ze het moeilijk vindt om over haar zusje te praten. Ze vindt het moeilijker om sociaal contact met iemand te hebben, door geen oogcontact te zoeken kan ze zich beter concentreren en de sociale interactie uitdenken.

- Om het kind te leren dat oogcontact een belangrijke middel is kan je met het kind afspreken wanneer het oogcontact maakt.
Bijv. in het begin als het kind iets wil zeggen, zodat de juf weet dat het kind wat wil vertellen en aan het eind als het kind uitgesproken is, zodat de juf weet dat het kind is uitgesproken.

Stap 11. Nazorg van de leerlingen

Het begeleiden van individuele leerlingen:

Sommige kinderen zijn extra kwetsbaar wanneer het gaat om verdriet en rouw. Signalen, die kunnen wijzen op (mogelijke ernstige) problemen zijn:

- Leermoeilijkheden
- Psychosomatische klachten
- Slapeloosheid
- Ander spelgedrag
- Angstdromen
- Slecht eten
- Lusteloosheid/moeheid
- Prikkelbaarheid
- Veel of niet meer kunnen huilen
- Weer duimzuigen
- Bedplassen
- Zich terugtrekken
- Spijbelgedrag/absenties
- Concentratiestoornissen
- Concentratieproblemen
- Stemningswisselingen
- Toespelen op suïcide
- Wilde verhalen
- Zondebok-verschijselen
- Onverschilligheid
- Agressiviteit
- Schuld vragen
- Vreemd lange
- Plotselinge gedragsveranderingen.

Deze leerlingen hebben vaak *individuele aandacht* nodig. Voor kinderen die behoefte hebben aan extra ondersteuning.

- Een wekelijks gesprekje met de schoolmaatschappelijk werker of de interne begeleider. Er zijn leerlingen die het prettig vinden om eerst hun gedachten op papier te zetten, alvorens er met iemand over te praten.
- Wanneer een kind meer nodig heeft dan eens een gesprekje met iemand van school is doorverwijzing naar een instantie noodzakelijk. Overleg met de orthopedagoge, de ouders, de interne begeleider, de groepsleerkracht en de schoolmaatschappelijkwerker naar welke instantie het kind verwezen wordt. Misschien is het kind al bekend bij een instantie. Instanties waar het kind naar doorverwezen kan worden staan in *Bijlage 4*

De onderstaande signalen zouden kunnen wijzen op de noodzaak om specialistische hulp in te roepen, vooral als het gedurende een langere periode is:

- er voortdurend triest uitzien en een langdurige depressie doormaken.

- een gejaagd tempo aanhouden, niet meer gewoon kunnen ontspannen.
- geen of veel minder zorg besteden aan kleding of uiterlijk.
- sociale activiteiten blijven vermijden, niet meer en meer alleen willen zijn.
- nog steeds niet kunnen slapen.
- onverschillig zijn en blijven wat betreft school.
- geen zin meer hebben in hobby's.
- langdurende en hevige gevoelens van waardeloosheid.
- geen controle meer hebben over stemmingen.

Stap 12. Nazorg van de leerkrachten en team

Leerkracht en team:

Een leerkracht die zich intensief heeft bezig gehouden met het overlijden van een kind of collega kan na de uitvaart in een diep gat vallen. Al die tijd heeft hij/ zij zich professioneel opgesteld als leerkracht en vertegenwoordiger van de school.

Heel veel steun kan de leerkracht ondervinden van het team. Een luisterend oor en oprechte aandacht zijn heel veel waard.

Stap 13. Administratieve zaken

De administratieve zaken moeten zorgvuldig worden afgehandeld.

Geef het overlijden van het kind dan ook door aan de administratie, zodat de ouders geen brieven krijgen van de school over bijv. het schoolreisje, rapportbespreking, e.d.

Tijdens latere contacten kunnen financiële zaken aan de orde komen, zoals een gedeeltelijke restitutie van de ouderbijdrage.

Stap 14. Terugkijken en evalueren

- Kijk na ± twee maanden met het hele team terug naar de gebeurtenissen. Evalueer de gang van zaken:
 - waar zijn we tevreden over?
 - wat is voor verbetering vatbaar?
 - wat voor invloed heeft het gebeuren gehad op de leerkrachten, de leerlingen en de lessen?
 - Kijk ook eens met de nabestaanden terug. Hoe kijken zij terug op de rol en aanpak van de school?
 - Hoe signaleer je problemen en wat doe je als je signalen krijgt dat het niet goed gaat?
 - Sta ten slotte af en toe stil bij bepaalde herinneringen, bepaalde dagen of bepaalde gebeurtenissen. Denk op zo'n moment aan de ouders/familie, broertjes en zusjes. Een bezoekje, kaart, bloemen of een ander gebaar kan op zo'n moment voor de nabestaanden heel ondersteunend zijn.
- Voorbeelden van bepaalde momenten:
- de verjaardag van het overleden kind
 - de sterfdag
 - schoolreisje

Bijlage 1. Analyse van eigen emoties

Wanneer iemand binnen de school overlijdt, maakt dat niet alleen bij leerlingen, maar ook bij leerkrachten de nodige gevoelens los. In eerste instantie lijken angst, medeleven en onzekerheid het handelen onmogelijk te maken en toch zal er iets gedaan moeten worden.

Wat er ook gebeurt, leerkrachten moeten er zich allereerst bewust van zijn dat ze hun eigen gevoelens niet buiten spel kunnen zetten. De leerlingen en ouders verwachten dat ook niet. Integendeel, ze stellen het juist op prijs en voelen zich gesteund als leerkrachten laten zien dat ook zij zijn aangedaan door de verdrietige gebeurtenis.

Na de eerste reacties op het overlijden van een leerling of leerkracht zullen leerlingen begeleid moeten worden om met het verdriet om te kunnen gaan. Aan dit begeleidingsproces gaat een zelfreflectie vooraf. Om kinderen te kunnen begeleiden moet je weten wat je eigen emoties zijn ten aanzien van de dood (zelfdoding) en de overledene zijn, zodat zij tijdens de begeleiding niet voor verrassingen komen te staan. Een reflectie op eigen emoties en gedachten kan individueel of gezamenlijk plaatsvinden (bijv. in het kwartet of schoolteam).

Vragen die bij de zelfreflectie aan de orde komen zijn:

- hoe kijk ik aan tegen de dood?
 - Wat voor associaties roept het begrip 'dood' bij mij op?
 - Zijn die associaties rustgevend of onrustgevend?
 - Hoe komt dat?
 - Welke invloed hebben eerdere ervaringen met de dood op mijn associaties?

- Hoe ervaar ik dit sterfgeval en de wijze waarop de leerling om het leven is gekomen?
 - Wat was mijn persoonlijke relatie met de leerling?
 - In welke opzichten zal ik hem/haar missen?
 - In welke opzichten voel ik me eventueel bevrijd?
 - Zijn er nabestaanden of omstandigheden die het sterfgeval extra problematisch maken? Wie/welke zijn dat in dit geval en hoe sta ik daar tegenover?

In geval van suïcide:

- Hoe kijk ik aan tegen een zelfgekozen dood?
 - Wat voor associaties roept het begrip 'suïcide' bij me op?
 - Keur ik die associaties goed, begrijp ik ze of begrijp ik ze niet?
 - Hoe komt dat?
 - Welke eerdere ervaringen heb ik gehad met suïcides of pogingen en welke invloed hebben die ervaringen op mijn houding van nu?

Bijlage 2. Brieven

Brief 1

Winschoten, ...-...-...

Geachte ouders/verzorgers,

Gisteren na schooltijd is er een ernstig ongeluk gebeurd dat het leven heeft gekost aan , leerling uit groep..... . Wij zijn hierdoor erg geschokt en verdrietig. Alle leerlingen zijn hiervan in een klassengesprek op de hoogte gesteld.

Wij hopen dat u ook thuis uw kind goed kunt opvangen als het erover wilt praten.

Namens de ouders van het verzoek om hen nu niet thuis te bellen. Hoe begrijpelijk uw medeleven ook is, dergelijke telefoontjes vormen een zware belasting. U kunt echter wel de school bellen.

Mevrouw onderhoudt het contact met de familie en zal ons verder op de hoogte houden.

Als er meer bekend is over hoe wij afscheid kunnen nemen van, berichten wij u hierover.

Met vriendelijke groet,

.....

Brief 2

Winschoten, .. - .. - ..

Geachte ouders/verzorgers,

De plechtigheid voor de begrafenis van
zal plaatsvinden in de aula van de algemene begraafplaats te
opdag om uur.

Na de begrafenis is er gelegenheid tot condoleren in de ontvangstkamer van de begraafplaats.

Na contact met de familie kan ik u mededelen dat ouders, die met hun kinderen afscheid willen nemen, hierbij ook uitgenodigd zijn.
Het zal duidelijk zijn dat u een dergelijke beslissing zelf moet nemen daar u het beste weet wat een dergelijke plechtigheid kan losmaken bij uw kind.

U hoeft voor deze dag niet apart toestemming tot vrijaf te vragen.
Wij kunnen ons voorstellen dat de verwerking van deze tragische gebeurtenis in sommige gevallen niet zonder problemen verloopt. Bij vragen of moeilijkheden met der verwerking kunt u contact opnemen met

Met vriendelijke groet,
Team en ouderraad
De Meentschool

Brief 3

Overleden is op :(datum)
Naam :
Contact persoon familie :
Adres familie :
Tel. Nr. :

Stellen wel/geen prijs op meelevende telefoontjes

Contactpersoon de Meentschool :
Hij / zij was leerling van groep:

Beste relaties (vrienden/buskinderen):
.....groep
.....groep
.....groep
Familie
.....groep
.....groep
..... groep

Het overlijden is het gevolg van :
.....
.....
.....

Waren er anderen bij? Zo, ja wie (van school):
.....
.....
.....

Verdere bijzonderheden mogen wel/niet bekend gemaakt worden:
.....
.....
.....

De begrafenis/crematie wordt verzorgd door:
Telefoonnummer :
En vindt plaats op: (datum + tijdstip)
Te:

- Met de familie is afgesproken:
- Bloemen ja/nee : bijzonderheden:
 - Toespraak ja/nee : wie
 - Advertentie ja/nee
 - Aantal aanwezigen namen school:
 - Leerlingen met/zonder ouders:

Bijlage 3. Hoe rouwen kinderen?

Weerspiegeling van het ontwikkelingsstadium:

Bij kinderen kan een ernstig verlies de normale ontwikkeling doorkruisen. Deze kan erdoor worden gehinderd of geblokkeerd. Kinderen zijn benadeeld, omdat het denken nog niet is ontwikkeld zoals bij volwassenen. Op een bepaalde leeftijd begrijpen kinderen niet dat de dood onomkeerbaar is. De gewone wijze van reageren volgens de ontwikkelingsstadia:

- De eerste maanden van het leven: de kinderen huilen als ze hun verzorging missen, maar een goede verzorging sust deze reactie snel.
- Vier maand tot 2 jaar: jonge kinderen voelen dat er iets mis is. Zij voelen wanneer de moeder in de war is. De kinderen kennen hun ouders via hun geur, de klank van hun stem, de wijze waarop ze het vastpakken. Ze weten welke reacties ze kunnen verwachten als ze huilen. Ze kennen het ritme van de dag. Als ouders in beslag genomen zijn door verdriet, reageren ze niet op dezelfde wijze op hun kind. **Het ritme verandert**. Kleine kinderen voelen kleine veranderingen zeer snel aan. Ze voelen dat de vrolijkheid weg is en dat is verwarrend. Soms wordt het kind in een ander omgeving gebracht, waarmee het niet vertrouwd is. De kinderen uiten het rouwen in: verandering in eetgewoonten, verandering in slaapgewoonten, anders reageren, onrustig zijn. Als de verwijdering voortduurt, distantiëren kinderen zich van iedereen totdat een constante persoon de zorg overneemt.
- Van 2 tot 5 jaar: De reacties van rouwende kinderen verschillen niet zoveel van de volwassenen. Ze zijn echter nog niet in staat om te begrijpen dat de dood onomkeerbaar is. Het begrijpen wat dood betekent heeft zijn tijd nodig. De kinderen kunnen het begrijpen als we **er regelmatig over praten** en wanneer de kinderen er mentaal toe in staat zijn. Kinderen op die leeftijd hebben moeite met 3 sleutelbegrippen:
 1. het niet meer functioneren van het lichaam.
 2. dood is onomkeerbaar
 3. dood is universeel.Kinderen die worstelen met deze begrippen zijn heel **concreet** en **letterlijk** in hun denken. Voorbeelden van gedrag/opmerkingen:
 - moet Kimberly nu aarde eten onder de grond
 - hoe kan zij nu naar de hemel zijn als zij dood was, als men zegt dat iemand die dood is nergens meer heen kan..

Typisch voor kinderen op die leeftijd is het **magisch denken**.

Kinderen op deze leeftijd zijn heel goed in staat om te rouwen, maar ze **missen nog de capaciteit** om hun gedachten, gevoelens en herinnering nauwkeurig in woorden uit te drukken. In het begin stellen kinderen allerlei vragen. Later tonen jonge kinderen vaak een vorm van verbijstering en vertonen ze **regressief gedrag**.

- Van 5 tot 8 jaar: Ze beginnen te begrijpen dat dood **onomkeerbaar** en permanent is, hoewel ze nog niet vatten dat ze er zelf ook kwetsbaar voor zijn, ze denken vaak dat dood alleen bij oude mensen voorkomt (iedere volwassene is hun ogen oud). Ze kunnen heel gefascineerd zijn door de **biologische details** van de dood. Het is de leeftijd waarop ze alles willen weten van een crematie en wat er met een lichaam gebeurt als het wordt begraven. Hierbij is **eerlijkheid** de beste houding. Als je niet antwoordt op de vragen, dan vullen de kinderen ze in met hun eigen fantasie, en die kan erger zijn dan de werkelijkheid. Als je begint met een verkeerde uitleg aan kinderen, loop je op een één of ander moment vast. Als je jezelf erg verdrietig voelt, kan je de kinderen het beste vertellen dat dit is omdat de ander dood is en niet om hun vragen. Welke uitleg je ook geeft, het is belangrijk dat je het verhaal vertelt op een geruststellende manier, dat je een houding aanneemt die nabijheid uitdrukt, dat je niet te snel gaat en hun tijd geeft vragen te stellen en commentaar te geven. Op de leeftijd van 5-8 jaar zijn kinderen zeer kwetsbaar, omdat ze wel begrijpen maar nog niet de mogelijkheden hebben om hiermee om te gaan. **Ontkenning** is vaak de eerste verdediging. Ze zijn innerlijk geraakt door het verlies, maar het komt niet steeds tot uitdrukking in gedrag. Dit heeft vaak tot gevolg dat volwassenen hun niet de ondersteuning geven die ze nodig hebben om hun verdriet te durven uiten. Men moet hen hiertoe

herhaaldelijk uitnodigen. Hierbij moeten de kinderen zich veilig genoeg voelen om hun onbehagen en hun droefheid toe te laten. Als ze zich niet uiten, ontwikkelen ze vaak een fantasieleven

Er kunnen zich ook **schuldgevoelens** ontwikkelen die voortkomen uit agressieve wensen die ze ooit hebben gehad of angstige bezorgdheid dat ze anders zijn dan vriendjes of angst voor de dood van overblijvende familieleden.

- Kinderen van 8 tot 12 jaar: Zij beginnen meer **abstract te denken**. Ze weten nu wat de dood betekent, dat iedereen sterft en dat de dood onomkeerbaar is. Nu komt de vraag **waarom** de dood zich voordoet bij deze persoon. Kinderen op deze leeftijd zijn afhankelijk, maar hun **afhankelijkheid** is nog zeer fragiel. Het sterven van iemand die ze goed kennen roept hun kinderlijke gevoelens weer op, maar er is een sterke neiging om deze te verbergen en een façade van onafhankelijkheid op te bouwen. Dit uit zich in **opstandig en prikkelbaar gedrag**. De kinderen riskeren vermaningen en sancties in plaats van ondersteuning en begrip. Ze hebben op deze leeftijd de neiging hun hulpeloosheid en pijn te ontkennen. Ze beginnen dan dwangmatig te zorgen voor anderen, of ze gaan juist zeer bezig en controlerend reageren. Ook kunnen ze fobieën ontwikkelen, overdreven bezorgd zijn om hun lichaam en hypochondrisch worden. Kinderen op deze leeftijd hebben behoefte hun **verdriet te uiten**, maar duwen het vaak weg tot ze in staat zijn de pijn te erkennen. Sommigen hebben eerst opnieuw de **herstelde veiligheid** nodig van de situatie, of een vertrouwde relatie met een volwassene die hun voldoende veiligheid geeft om hun verdriet te uiten.
- Pubers/adolescenten: voelen zich vaak zo hulpeloos dat ze zich willen **terugtrekken** in de vroege jeugd, waar ze het gevoel hadden beschermd te zijn voor de dood. De **sociale verwachtingen** dwingen hen zich als volwassenen te gedragen. Ze zullen diverse reacties vertonen, maar die worden vaak gecompliceerd door typische adolescentieproblemen: weerstand om met volwassenen te communiceren, overbezorgdheid of anderen hun reacties zullen aanvaarden, vervreemding van volwassenen, gebrek aan kennis wat sociaal aanvaardbaar is. De **rijpingstaken**, eigen aan de adolescenten maken dat de rouw niet adequaat kan worden voltooid (afhankelijkheid, identiteit, hevige emoties, seksuele conflicten).

Ze zijn eerst kinderen:

Kinderen voelen zich eenzaam, boos, ongerust, verdrietig net als volwassenen zich kunnen voelen. Het verschil is echter dat ze nog kinderen zijn en tot op een bepaalde leeftijd nog niet over de mogelijkheden van volwassenen beschikken om volledig te begrijpen wat er gebeurt en uit te drukken wat ze doormaken. Bij verlies zijn de gevoelens vaak hetzelfde dan bij volwassenen, maar de vorm waarin deze naar buiten komen kan verschillen. Elk van de kinderen in de groep verliezen niet allemaal hetzelfde klasgenootje. Elk verliest het klasgenootje die hij of zij ervan heeft gemaakt. Daarnaast spelen de volgende punten een rol in de wijze waarop kinderen verlies beleven:

- persoonlijkheid
- het stadium van het leven
- de relatie die ze samen hadden

Kinderen rouwen midden in het gewone leven

Kinderen rouwen midden in het gewone leven, wanneer iets hun verdriet in gang zet en wanneer ze zich veilig genoeg voelen om dit te uiten. Ze rouwen niet op bevel, wanneer iedereen het doet, op het moment dat het ons uit komt of wanneer wij verwachten of wensen dat ze het zouden doen.

Kinderen verbergen vaak hun verdriet. Soms vinden ze dat hun ouders, juf of klasgenoten al genoeg verdriet hebben en zijn ze bang dat ze ziek zullen worden als er nog meer verdriet bijkomt. Hoe dichter men bij elkaar staat, hoe meer men ook elkaars pijn voelt. De pijn van anderen bovenop de eigen pijn kan te zwaar zijn om te dragen.

Soms is het makkelijker om het verdriet te uiten op school, als er een leraar beschikbaar is die in staat is om een zekere veiligheid te creëren.

Het kan ook zijn dat een kind zich thuis zo sterk heeft gehouden, dat het verdriet bij de minste aanleiding op school naar buiten stroomt.

Het is belangrijk om tijd te maken als het moment zich voordoet.

Kinderen rouwen in korte en intense periodes:

Kinderen zijn niet in staat om een lange tijd met verdriet bezig te zijn. Hun capaciteit om de pijn te verdragen (die wordt opgeroepen door erkenning van het verlies) is beperkt. Ze weten hoeveel pijn ze op een gegeven moment kunnen dragen en wanneer ze hun limiet bereiken, schakelen ze het als het ware uit en doen iets anders, volwassenen zijn hierin minder abrupt.

Het is wel zo dat de emoties van de kinderen zeer explosief kunnen zijn. Kinderen kunnen hun agressie op iedereen richten (bijv. op de overledene, de dokter, vrienden die beide ouders nog hebben, op God, op de hele wereld).

Aandachtig luisteren naar de ondergrond van de emoties, hun het gevoel geven dat ze deze emoties mogen uiten en proberen correct te antwoorden op de vragen die aan de basis liggen, kunnen helpen. *Men kan de kinderen leren dat gevoelens niet slecht of goed zijn. Je kiest er niet voor om die gevoelens te hebben.* Het is het beste om te aanvaarden dat ze er zijn en dat ze natuurlijk zijn. Wanneer de gevoelens voldoende geuit worden en niet worden opgekropt zullen de gevoelens ooit wel overgaan.

Tijdelijke regressie na verlies:

Men ziet bij kinderen na het sterven van een dierbaar iemand, vaak een terugval in hun functioneren. Ze krijgen hun leven minder gestructureerd dan voordien of soms verliezen ze controle over zichzelf.

Regressie moet je zien als een onderbreking, een soort pauze die ze nemen in de rouw.

Beschouw het niet zozeer als een probleem. Kinderen keren als het ware terug naar een gedrag en een tijd waarin ze werden verzorgd, waarin het leven nog veilig en zonder ellende was.

Regressie kan ook een roep zijn om meer aandacht.

Als het regressieve gedrag bestaat uit asociaal, totaal onaangepast of crimineel gedrag, dan is het belangrijk dat men in plaats van aan een straf te denken in de eerste plaats stilstaat bij de betekenis van dit aandacht zoekende gedrag en op een attente wijze duidelijk maakt dat er andere manieren zijn om aandacht te krijgen.

Uitleven in actie en spel:

Kinderen werken hun verdriet uit in spel of gedrag.

Een bromfiets of auto zijn gevaarlijke wapens als men met een actief rouwproces bezig is.

Roekeloos de snelheid opvoeren ter ontlasting. Gevoelens van zinloosheid, depressie, zorgeloos rijden of in verleiding komen tegen een boom te gaan rijden.

Acting-out gedrag : uitleven in actie.

Spelen is het meest natuurlijke instrument voor communicatie bij kinderen. In **spel** proberen ze een situatie te beheersen en even het verdriet te onderbreken. Volwassenen zijn soms verrast dat kinderen kunnen gaan spelen alsof er niets aan de hand is. Maar juist omdat de kinderen ermee bezig zijn, gaan ze spelen.

Spel is één manier waarop kinderen hun ervaringen een plaats geven in hun wereld. Als zij schilderen of tekenen, hun pop aankleden of spelen in het zand werken ze uit wat ze innerlijk beleven. Het is hun werk.

Sommige kinderen brengen hun **agressie** en **frustratie** naar buiten en duwen, trekken, stampen en bijten naar anderen.

Sommigen creëren een gelukkiger afloop door de dokter te spelen die de patiënt reanimeert.

Anderen werken hun pijn uit door zichzelf te kwetsen en pijn te doen, soms om zichzelf te straffen, soms om aandacht te krijgen.

Voor volwassenen is begrijpen macht, het maakt dat we de situatie onder controle hebben.

Kinderen die nog niet over dezelfde mogelijkheden beschikken om hun emoties te ordenen in een begrijpelijke context, zijn aangewezen op andere uitingsvormen.

Door erover te praten en kinderen de kans te geven hun verhaal te doen, helpt hen controle te krijgen over deze gebeurtenissen.

Kinderen stellen de rouw vaak uit:

Veel kinderen laten hun rouwreacties pas zien na 2 jaar. Waarom stellen kinderen gedeelten van het rouwproces gedurende lange tijd uit?

- Rouw kan verwarrend zijn. De kinderen moeten voldoende veiligheid ervaren om zich over te durven geven aan de chaotische gevoelens en gedachten. In de eerste weken na een sterfgeval is het in de groep meestal anders en dus onbekend en onveilig. Bijv. pas wanneer

de juf en de klasgenoten het verlies verwerkt hebben is er voldoende veiligheid om zich te durven over te geven aan hun gevoelens.

- Men mag kinderen niet bekritisieren omdat ze vooral bezorgd zijn, egocentrisch, over hun eigen persoonlijke problemen. Zij schuiven het rouwen soms voor zich uit tot ze voelen dat voldaan is aan hun behoefte aan fysieke en psychologische veiligheid.

Het kan een jaar of nog langer duren voordat een kind zich veilig genoeg voelt om bepaalde aspecten van zijn verdriet toe te laten. Ondertussen probeert het vaak alles wat aan de overledenen herinnert te vermijden en ontloopt elke bespreking van gevoelens.

Het is belangrijk om hun het gevoel te geven dat als de gevoelens er zijn, dat ze er altijd over mogen praten, maar dat niets moet. Soms moet men jaren geduld hebben.

- Kinderen en jongeren kunnen hun verdriet ook uitstellen om bij de groep van hun leeftijdgenoten te horen. Ze hebben dan ook de neiging zich te gedragen als hun leeftijdgenoten, te streven naar overeenkomstigheid. Wanneer iemand uit hun directe leefkring sterft, maakt dit gebeuren hen anders dan hun leeftijdgenoten.

Veel kinderen voelen zich ongemakkelijk met dit verschil. Ze hebben behoefte aan de zekerheid, dat men hen blijft accepteren en respecteren om hun eigen kwaliteiten ook al hebben ze iets ergs meegemaakt.

Kinderen die rouwen om het verlies van een familielid of vriend, zijn in een kwetsbare positie. Ze waarderen open communicatie waarin hun waarde en hun belangrijkheid als persoon worden erkend. Onhandige reacties van volwassenen en leeftijdgenoten geven hun soms het tegenovergestelde gevoel.

Rouwgroepen voor jongeren kunnen soms heilzaam zijn. Hierin helpen ze elkaar immers, omdat alle jongeren in deze groep verlies te verwerken hebben. Ze herkennen in de ervaringen van anderen hun eigen ervaringen, ze kunnen leren hoe ze adequaat kunnen inspelen op situaties. Vooral de verbondenheid met leeftijdgenoten bij wie ze zich niet als afwijkend ervaren, is belangrijk.

- Kinderen kunnen rouw ook uitstellen omdat rouwen veel energie kost. Kinderen ontwikkelen zich snel en dit kost veel energie. Ze stellen de rouw dan uit tot ze energie hebben.

Vernieuwde rouw bij belangrijke veranderingen:

Wanneer er zich belangrijke veranderingen voordoen in het leven, komt er soms een vernieuwde aanval van gevoelens van gemis. Soms kan men dat **moment** voorspellen, zoals verhuizen uit een woning waarmee heel wat herinneringen waren verbonden. Verhuizen uit een vertrouwde omgeving is voor kinderen vaak een ingrijpend gebeuren, waar men soms weinig bij stil staat.

Naast te verwachten veranderingen zijn er ook heel wat momenten waarop men een nieuwe aanval van verdriet niet verwacht, vooral als het aangename gebeurtenissen betreft. Bijv. thuiskomen met een goed rapport, hij mist moeder die trots zou zijn op zijn prestatie.

Telkens als kinderen **een nieuwe emotionele of mentale stap zetten in het groeiproces**, kan men verwachten dat ze het oude verlies herbeleven. Ze ervaren het nu anders en begrijpen het ook op een andere manier. In een nieuwe levensfase of levenssituatie krijgt ook het vroegere verlies een nieuwe betekenis. Rouw blijft zowel in de kinderjaren als in het latere volwassen leven een kruispunt.

Een kind neemt een groot verlies zijn hele leven mee en telkens opnieuw moet het een stukje verwerken op het ontwikkelingsniveau waarop het dan is en met de kennis en vaardigheden die het in de bepaalde levensfase heeft. Vaak gebeurt dit verwerken op deze latere momenten niet of niet voldoende en blijft het verdriet verborgen steken op een kinderlijk niveau. Het wordt weer actueel als men in het heden iets ervaart wat een link kan hebben met de ervaring van toen. Men kan hier dan moeilijk op een volwassen manier op reageren. Het kan zijn dat men zich dan afsluit, of juist heftig reageert als het kind van toen.

Met het naar boven halen kan alsnog het rouwproces, dat destijds niet voldoende heeft plaatsgevonden, beginnen.

Als wordt gesproken over een kruispunt in het leven, wordt bedoeld: een moment waarop men gewoon verder kan gaan, een andere richting uit kan gaan of gewoon kan blijven stilstaan.

Door verlies op jonge leeftijd wordt een kind op een bepaalde weg gezet, die zoals alle wegen, vol zit met zijwegen, kuilen en rechte stukken. Via deze weg zal het kind zich ontwikkelen tot een bepaald individu.

Ook al is het nog steeds pijnlijk om erover te praten, het doet goed dat je het kunt delen. Er komt contact in plaats van verwijdering als je erover durft te praten met elkaar.

Als een kind een klasgenootje verliest, verdwijnen niet alleen de dagelijkse routine en de normale gedragsregels, maar wordt ook de elementaire wereldorde omver geworpen. Het kind gelooft niet

meer dat de wereld een veilige plaats is. De principes van eerlijkheid, voorspelbaarheid en betrouwbaarheid liggen in duigen.

Afgezien van het directe persoonlijke verlies moet het kind nu zijn eigen weg zien te vinden in een wereld die wordt gekenmerkt door een onmetelijke leegte.

De begrippen en de taal die horen bij het verlies dat een volwassene meemaakt, schieten tekort om de paniek/pijn/verschrikking/verwarring te beschrijven die een kind bij het verlies ervaart. Het kind moet zijn weg zien te vinden in een veranderende wereld.

Sommigen hebben een gat in hun hart en bij anderen ligt de leegte niet in henzelf maar in de wereld.

In het kort; hoe de kinderen kunnen reageren:

- Boosheid (vaak door frustratie): is één van de minst geaccepteerde vormen van gedrag bij kinderen. Met het *niet* accepteren van de boosheid, accepteren we ook *niet* het verdriet.
- Angst: bang om zelf ziek te worden, een ongeval te krijgen. Angst voor besmetting.
- Schuldgevoel, door bijv. een ruzie of door opgeluchtheid.
- Vragen, bijv.
 - wat is dood
 - waarom ga je dood
 - wat gebeurt er met je als je dood bent
 - kan ik er iets aan doen
 - ga ik er ook aan dood
 - hoe gaat het nu verder (wat gaat er veranderen)
- Behulpzaam, anderen beschermen tegen verdriet. Daarom het eigen verdriet verbergen
- Regressie
- Gedragsproblemen, concentratieproblemen, psychosomatische klachten (m.n. wanneer gevoelens niet worden geuit)

Hoe rouwen kinderen met een pervasieve stoornis?

Een kind met een pervasieve stoornis die een dierbaar persoon verliest reageert vaak boos of angstig. Niet als gevolg van het verlies, maar als gevolg van de verandering die vanaf dat moment plaats vindt. Dit gedrag kan erg moeilijk en onbegrijpelijk zijn voor de 'rouwende' familieleden. Wanneer je je bij het gedrag van het kind neerlegt en moedeloos gaat toekijken, wordt het gedrag niet omgebogen naar meer passend gedrag.

Wanneer we weten dat gedrag in aanleg is gegeven en het kind niet aanvoelt hoe het zich in bepaalde situaties moet gedragen, zullen we eerder toe komen het kind uit te leggen wat er aan de hand is en hoe het kind zich zou kunnen gedragen.

Enkele feiten bij bijv. het overlijden van een klasgenootje: De leraar en klasgenootjes gedragen zich anders, het overleden kindje speelt niet meer met het kindje met een pervasieve stoornis, er veranderen dingen in de groep, misschien komt er een andere kindje op de plaats van het overleden kind zitten.

Al deze feiten ziet het kind los van elkaar en hij/zij kan de feiten niet of moeilijk verbinden aan de situatie. Dit kan lijden tot 'afwijkend' gedrag n.a.v. iedere feit/verandering.

Wanneer iets niet doorgaat, betekent dit een verandering in de planning. De veiligheid van de structuur valt weg. Wanneer je eerst vertelt wat er wel gaat gebeuren bied je structuur aan. Hoe eerder je vertelt dat er iets gaat veranderen hoe eerder het kind zich erop kan voorbereiden en aan het idee kan wennen. Een overlijden van een dierbaar persoon komt vaak plotseling en een overlijden van iemand betekent grote veranderingen. Voor iedere kind is het moeilijk om hiermee om te gaan, maar voor een kind met een pervasieve stoornis helemaal. Vertel het kind letterlijk wat er aan de hand is en wat de veranderingen voor die dag zijn. Vertel het kind dat het moeilijk voor hem is en dat hij boos kan zijn door bijv. op een kussen te gaan slaan of het kind laten schreeuwen.

Kinderen met een pervasieve stoornis hebben moeite met het sociale snap vermogen. Ze kunnen zich niet goed inleven in anderen en snappen niet dat anderen verdrietig kunnen zijn om de dood van een dierbaar persoon/klasgenootje. Deze kinderen kunnen moeilijk hun gevoelens en de gevoelens van anderen plaatsen en kunnen zich moeilijk aanpassen bij andermans gevoelens, want die snappen ze immers niet.

Wat voor een kind zonder een pervasieve stoornis een minder belangrijk detail is, kan bijvoorbeeld een kind met Asperger soms als even belangrijk voorkomen als een karaktereigenschap zoals aardig zijn en kan daarom een reden worden om de ander af te wijzen of eerder links te laten liggen.

Bijvoorbeeld na de dood van een klasgenootje vindt de juf het minder belangrijk dat haar haar in een knoetje zit. Het haar wat nu slap in een staart hangt en anders altijd in een knoetje zit kan een reden zijn voor het kind om zijn juf af te wijzen.

Met 'doen alsof spelletjes' is het belangrijk dat de kinderen kunnen snappen wat er in andere mensen omgaat. Bij kinderen met een pervasieve stoornis ontbreekt het sociale snap vermogen. 'doen alsof spelletjes' helpen bij deze kinderen niet om hun rouw te verwerken.

Kinderen met een pervasieve stoornis hebben ook geen interesse in 'doen alsof spelletjes'. Ze hebben vaak interesse in onderwerpen waar ze kunnen proberen iets diepgaand te doorgronden, bijv. astronomie.

Bij kinderen met een pervasieve stoornis wordt de nuance tussen 'gekozen' en 'onbeheerst' gedrag door anderen, niet goed aangebracht. De verschillende gedragingen worden op hetzelfde niveau gesteld en gelden als mogelijk richtsnoer voor eigen gedrag van het kind. Wanneer iemand rouwt, kan hij/zij een explosie van emoties uiten op een explosieve manier. Bijvoorbeeld zijn boosheid uiten, door met spullen te gooien, een enorme huilbui krijgen of ander onbeheerst gedrag. Een kind met een pervasieve stoornis ziet dit onbeheerst gedrag net zo als gekozen gedrag. Het kind kan het gedrag als richtsnoer gebruiken en het gedrag op dezelfde manier uiten. Door uit te leggen aan het kind dat het gedrag dat je hebt laten zien niet goed was en wat voor gedrag je beter had kunnen laten zien kan je voorkomen dat het kind het explosieve gedrag als richtsnoer gebruikt.

Over kinderen met een pervasieve stoornis wordt vaak gezegd dat ze oogcontact vermijden. In feite is het niet zozeer vermijden, als wel het wegdraaien van ogen om zich te kunnen concentreren. Bij kinderen met een autistische stoornis geldt nog sterker dat sociale interactie veel van hen vergt. Wanneer zij de interactie willen begrijpen, volgen en eraan deelnemen, dan zal hun concentratie optimaal moeten zijn. Daartoe verminderen zij oogcontact, zodat ze geconcentreerd over het contact kunnen nadenken (in zichzelf keren om na te denken over de sociale eisen die in het contact aan hen gesteld worden).

-Juf: waarom keek je naar boven? Rutger: "dan keek ik in mijn hoofd" -

Bijlage 4. Instanties voor specialistische hulpverlening, advies en nazorg

Instantie	Taak	adres
GGD Groningen	Ondersteuning, advisering, verlieskoffer	GGD Groningen Havenstraat 5 Veendam Tel. 0598-694414 Fax: 0598-694401
OBD	Tips, adviezen, verdrietkoffer en begeleiding aan het team. Ouders kunnen met vragen bij hun terecht. Nagaan of er individuele hulp geboden moet worden en welke instantie deze hulp het beste kan bieden.	OBD Scholtenswijk 10 Postbus 9665 ZG Oude Pekela Tel. 0597-61 88 88
CGG	Professionele ondersteuning van de kinderen bij psychische problemen	CGG Winschoten Mr. D.U. Stikkerlaan 1 Postbus 286 9670 AG Winschoten 0597-45 62 62
Jongeren Advies en Begeleidingscentrum (bureau jeugdzorg)	Individuele begeleiding aan leerlingen of leerkrachten die problemen hebben met de verwerking van het overlijden van een medeleerling.	Netwerk jeugdhulpverlening Nassastraat 26 Postbus 80 9670 AB Winschoten tel. 0597-45 11 11
Bureau slachtofferhulp	Het bieden van de eerste opvang (ter plekke)	Bureau slachtofferhulp Mauritsstraat 15 9724 BH Groningen tel. 050-318 62 66
Algemeen maatschappelijk werk	Hulp en advies voor jongeren	AMW Oldambt Hoofdweg 158 9695 AR Bellingwolde tel.0597-453100 fax:0597-454998
Landelijke zelfhulporganisatie 'ouders van overleden kinderen'	Brochures en literatuurlijsten	Centraal contact adres: Postbus 418 1400 AK Bussum tel. 0252 37 06 04
Landelijke steunpunt rouwverwerking	Allerlei informatie, o.a. brochures, voorlichting en verwijzing	LSR Oude Gracht 325 3511 PC Utrecht tel. 030-234 38 68
Stichting achter de regenboog	Begeleiding, advisering, informatie. Ondersteuning van kinderen, ouders en leerkrachten.	www.achterderegenboog.nl Stichting Achter de Regenboog Othellodreef 95 3561 GT Utrecht Tel. kantoor: 030-236 82 82 Informatie en advieslijn: 0900 -233 41 41
Stichting in de wolken	Advisering en informatie	www.in-de-wolken.nl in de wolken Spoorlaan 9 C 5591 HT Heeze tel. 040-2260450 (dinsdag en donderdag ochtend. Fax. 040-2260173 Dringend: 040-2262559
Speltherapeute	Advies, speltherapie	Nieske
Stichting VOKK (Vereniging, ouders, kinderen en kanker)	Steun en begeleiding van een kind met kanker en aan de 'sociale' omgeving.	www.vokk.nl VOKK Schouwstede 2d 3431 JB Nieuwegein tel. 030 2422944 fax 030 2422945

Bijlage 5. Literatuurlijst voor kinderen

Titel	omschrijving v.h. boek	Leverbaar	Bouw
A-NIVEAU BOEKEN IN DE BIBLIOTHEEK:			
<i>De drie vogels</i> M.van den Berg Haarlem: Gottmer 1990	Prentenboek over de dood van moeder-vogel		OB/MB
<i>Ik zal later wenen</i> Ch. Berghaeghe Tiel: Lannoo, 1997	Een 4-jarig jongetje maakt samen met zijn oma een rouwproces door, nadat zijn moeder bij een vliegtuigongeluk om het leven is gekomen.		OB/MB
<i>Opa, duurt ontelbaar Lang? !!</i> A.de Bode en R.Broere Malmberg	De opa van Bas is overleden. Verdriet van anderen, verdriet van Bas, voorbereiding van een begrafenis, de levensvraag van bas		OB MB
<i>Als je dood bent, word je dan nooit meer beter? !</i> P.Breebaert Lemniscaat 1993	Prentenboek waarin de broer van een konijn ziek wordt en sterft. Voor kinderen vanaf 4 jaar		OB
<i>Lieve oma pluus !!</i> D.Bruna Mercis publiching 1996	De oma van Nijntje is dood gegaan. De hele familie komt bij elkaar om haar te begraven		OB
<i>Mijn opa</i> J.Burningham Weesp; van Holkema en Warendorf	Een prentenboek waarin de hechte relatie tussen opa en kleindochter beschreven wordt		OB
<i>Dag papa in de hemel !!</i> I.van Dongen Quadraat:Bonte bever 1998	Herkenbare gevoelens, zoals boosheid en verdriet worden afgewisseld met dagelijkse bezigheden		OB / MB
<i>Dit is het huis bij de kromme boom</i> Dros.I Querido, 1997	Een familie gaat verhuizen naar het huis van de overleden oma. Een boek over afscheid nemen met een positieve afloop. Het is in dichtvorm geschreven. Steeds wordt het herhaald en komt er een zinnetje bij.		OB
<i>Ik mis je zo.</i> B. Elias Bakermat, 1996	Aanvankelijk lezen. Over de dood van een hond en het verdriet.		OB
<i>Koningen van de straat</i> E.Franck Houten; van Holkema en Warendorf 1997	Jana heeft veel verdriet over de dood van haar broer. Dan praat ze met de bomen		MB
<i>Stilte a.u.b., ik denk aan de kip.</i> H.Hagen en H.Geelen Van Goor; 1995	Een prentenboek over kip die is gestorven. Onno en Ebbe gaan samen met haan en kraai op reis, de kip achterna		MB
<i>De allerbeste oma van de wereld.</i>	Een prentenboek over de dood van oma		OB
<i>Vaarwel Rune !!</i> M en W. Kaldhol Hillegom; Altamira; 1986	Prentenboek , maar ook een boek om zelf te lezen. Wanneer Eva's vriendje Rune overlijdt, is haar verdriet heel groot. Toch leert ze zijn dood te aanvaarden, omdat haar moeder laat zien dat Rune in Elsa verder leeft.		OB MB
<i>Mama komt toch altijd terug</i> E.van Lieshout	Over de dood van moeder van Liz. Bekroond door de kinderjury in 1994.		MB
<i>Zoals vroeger !!</i> P. mandelbaum Infodok, 1990	Een prentenboek over de dood van een vader. Oma en moeder hebben zelf veel verdriet en de klas is heel ander. Alleen de opa ziet het verdriet van het 6-jarige meisje.		OB MB
<i>Oma is niet dood</i> J.S.Minkema Zwijssen, 1992	Voortgezet lezen Voor Jennie wordt het in een droom duidelijk dat ze in contact met haar oma kan blijven zolang ze aan haar denkt.		MB / BB
<i>Voor altijd</i> B.Moeyaert Zwijssen, 1992	Een meisje ontmoet een vrouw wiens dochter is gestorven. Over de dood en het verdriet. Vanaf 7 jaar		MB
<i>Hemelhoog op de regenboog.</i> P.Moor	Iedereen, behalve opa, vond Kaar raar. Maar opa is dood en Kaar verloor zijn beste vriend. Een poëtisch geïllustreerd verhaal over gevoelens		MB BB
<i>Dag Siem, dag Tom !!</i> A.Post Altamira, 1991	Een boek om voor te lezen. De vader van Siem en Tom is ziek (kanker) en komt te overlijden.		MB BB
<i>Gewoon met z'n drieën.</i> A.Post	Het eerste jaar na de dood van de vader van Siem en Tom. Om zelf te lezen		MB BB
<i>Een vlinder aan het raam.</i> J.Shakely	De zusje van Hiwa (een Koerdische jongen) wordt ziek en gaat dood. Vanaf 8 jaar: om zelf te lezen. Voor jongere kinderen: om voor te lezen.		OB MB BB
<i>Mijn vader is een wolkenman.</i>	Bolle is 5 jaar als zijn vader dood gaat. Hij mist		OB

Sjaloom; 1997	hem heel erg. Samen met zijn moeder probeert Bolle eraan te wennen dat zijn vader er niet meer is.		
<i>Een nieuwe moeder</i>	Een jongetje krijgt na de dood van zijn moeder een nieuwe moeder.		OB MB
<i>Mijn zusje is een engel</i> u.Stark en A.Hoeglund	Door te proberen in uiterlijk op haar te lijken verwerkt een kleine jongen het verlies van zijn zusje dat dood geboren werd.		OB MB
<i>In het gras en over het ijs</i>	Over de dood van een vriendje die door het ijs heen zakt. Een boek vol emoties en gebeurtenissen waardoor er weinig diepgang in zit. Wat er na de dood is, wordt wel goed belicht		MB BB
<i>De reis naar ugri-la-brek;</i> Tidholm Querido 1996	Over de dood van een opa		OB MB
<i>Derk Das blijft altijd bij ons !!</i> S.Varley Lemniscaat, 1994	Prentenboek voor kleuters. De vrienden van Derk Das komen na zijn dood bij elkaar om te praten wat zij van hebben geleerd		OB
<i>Kikker en het vogeltje!</i> M.Velthuijs	Een prentenboek voor kleuters. Over verwarring rond de dood		OB
<i>Brammert en Tissie. De zomer met mevrouw.</i> G.Vincent. Leuven, infodok, 1994	Brammert en Tissie vertellen over hun gedachten en gevoelens rondom het sterven van een zieke vriendin.		MB BB
<i>Dat is heel wat voor een kat vind je niet?!!</i> J.Viorst Kosmos, druk 10	Kort verhaal over een jongetje dat eindeloos verdriet heeft, omdat zijn poes dood is. Denken aan de fijne dingen van de poes helpt bij het verdriet.		OB
<i>Zou beer ziek zijn?</i> T. van de Waarsenburg	De oom van Beer is dood. (aanvankelijk lezen)		OB
<i>Joost Jankgezicht</i> J.Weijers	Sinds zijn vader dood is heeft Joost geen zin meer om te spelen. Op een dag bekijkt hij foto's en al kijken ervaart hij hoe troostend goede herinneringen kunnen zijn.		MB BB
<i>Een lange, lange reis</i>	Over de dood van oma		OB MB
<i>Een lange dag</i>	Prentenboek over de dood van oma. Voor kleuters		OB
<i>Kerstmis bij grootvader</i> W.Wolf	De eerste kerst zonder de verongelukte vader.		OB MB
<i>Dag Daan</i> <i>leessleutel</i>	Een eerste leesboekje om zelf te lezen of om voor te lezen. Klasgenootjes en juf nemen afscheid van Daan die bij een verkeersongeluk om het leven is gekomen.		OB MB
B-NIVEAU BOEKEN:			
<i>Wij gingen bramen plukken.!!</i> D. Buchanan	Over de dood van een vriend		MB BB
<i>Water van zout</i> B.Elias	Mama en opa helpen Dries en zijn zusje met de dood van hun vader.		MB BB
<i>En opeens is alles anders</i> Y.van Emmerik Lannoo 1997	Na de onverwachte dood van haar moeder hebben Marieke, Pim en hun vader veel moeite om te wennen aan een leven met z'n drieën. Ze krijgen veel steun van hun gezinshulp		MB
<i>Auww</i> V.Hazelhoff	Tijdens een ziekenhuisperiode ervaart een tiener de dood van een buurvrouw. Vanaf 8 jaar		MB BB
<i>De prinses van de moestuin</i> A&M. Heymans	Na de dood van moeder maken kinderen een eigen verhaal. Vanaf 8 jaar		MB BB
<i>Van huilen krijg je dorst</i> A.Kranendonk	Een 7-jarig jongetje beleeft de ziekte en het sterven van zijn oom Hugo.		MB BB
<i>Krassen in het tafelblad</i> Kuijer, G	Wanneer haar oma sterft, probeert Madelief te weten te komen hoe oma heeft geleefd.		MB BB
<i>Vlinder voor Marianne</i> V. Lee Lemniscaat, 1976	verhaal over de reacties van alle gezinsleden op het sterven van het 10-jarig zusje, gezien door de ogen van het jongste broertje. Het gezamenlijk te verwerken verdriet maakt de gezinsband hechter.		MB
<i>De gebroeders Leeuwenhart</i> A.Lindgren	Avonturen van 2 broers in het hiernamaals (ook op video)		BB
<i>Zoals vroeger</i> P.Mandelbaum	Oma is veranderd doordat de vader van Louise is gestorven.		MB
<i>Pas goed op jezelf Rominson</i> V.Marx	Eenzaamheid, het zich verlaten en in de steek gelaten voelen kunnen het gevolg zijn van het overlijden van een geliefd persoon		MB BB
<i>Het donkerbeest</i> U.Orlev	Het donkerbeest helpt een jongetje bij het verwerken van zijn verdriet na het overlijden van		MB BB

De fontein, 1996	zijn vader Zowel het onderwerp als de directe weergave van de gedachten- en gevoelswereld van de jongen zorgen voor vele identificatiemogelijkheden		
<i>Kleine Sofie en Lange Wapper</i> e.Pelgrom en the Tjong King	Een ernstig ziek meisje wil alles weten wat er op de wereld en daarbuiten is en wat er gebeurd als je dood bent. Aan het eind van haar leven beleeft ze met haar knuffels avonturen in een toneelstuk (wat er in het leven te koop is)		MB BB
<i>Mathijs en zijn opa</i> Piumini, R	Een 7-jarig jongetje beleeft het sterven van zijn opa op zijn eigen manier		MB BB
<i>Stralend kruid</i> R.Piumini Querido, 1994	Samen met de schilder overlegt Madurer wat er geschilder zal worden. het wordt een voortdurend veranderend schilderij dat vertelt van het leven en de naderende dood van Madurer.		MB BB
<i>De kleine prins</i> A.Saint Exupery Ad donker, 1995	Over zingeving , in betoverende en wijze verhalen voor alle leeftijden		OB MB BB
<i>Het gebeurde op zondag</i> M.Schins	Plotseling sterft de oudere broer van de 12-jarige Lekie. Totdat Likie op een dag losbarst, het huis uitgaat en bij oma terecht komt. Daar kan haar verwerkingsproces beginnen		BB
<i>Tessa</i> D.Verschoor	Over alles wat je als 12-jarige kun voelen, denken en meemaken na de dood van je vader		BB
<i>Dansen tegen het dreigende</i> J.Wyerts Zwijzen, 1991	Over Tom die bij een ongeluk zijn moeder en zusje heeft verloren. Hij voelt zich nu nog steeds door dreigend ongeluk achtervolgd		BB
<i>Charlottes Web !!</i> E.B. White	Belevenissen van kinderen en dieren op de boerderij waarbij de mooie spin Charlotte sterft. Voor kinderen vanaf 10 jaar		MB BB
C-NIVEAU BOEKEN:			
<i>Vertel het aan niemand</i> I.Bergh Averbode 1997	Wanneer 1 van de twee boezemvrienden overlijdt na een verkeersongeval, blijft de ander achter met een schuldgevoel en een geheim.		BB
<i>Mijn vriend de schilder</i> Bojunga Houtekiet, 1996	Een 11-jarige jongen probeert te begrijpen waarom zijn veel oudere vriend zichzelf heeft gedood		BB
<i>De arendsvlieger</i> P.Fox	Sinds Liam weet dat zijn vader aids heeft, is niets meer zoals vroeger		BB
<i>Jou langzaam loslaten</i> K.van Frankenhuyzen De toorts, 1993	Een meisje vertelt over de ziekte van haar moeder. Niet kunnen rouwen heeft veel invloed op haar.		BB
<i>Elmo</i> V. Hazelhoff	Over de dood van moeder		BB
<i>In Sara's huis</i> V. Hazelhoff	Na de dood van hun ouders wonen Mette en haar broertje bij hun tante		BB
<i>Laura's appelkamer !</i> C.Huelsenbeck Holkema en Warendorf 1993	Laura fantaseert over haar moeder die al acht jaar op reis is. Als ze de werkelijkheid onder ogen kan zien, valt alles op zijn plek		BB
<i>Het peergeheim</i> H. de Jonge	Het verzonnen geheime land van 2 hartsvrienden krijgt een nieuwe betekenis als 1 van het kanker krijgt en overlijdt. Is hij dood of gewoon op zoek gegaan naar hun paradijs?		BB
<i>De zuigzoen</i> U.Lindell Lemniscaat, 1996	Stella's moeder is overleden en haar vader heeft een nieuwe vriendin. Pas wanneer Stella de therapeute Tora ontmoet, kan ze praten over haar verdriet		BB
<i>Bestemming onbekend</i> H.Manders	Over een meisje dat zich schuldig voelt omdat ze zich, na de dood van haar moeder af en toe gelukkig voelt.		BB
<i>Gebroken vleugels</i> S.Mayfield	Dood van moeder die MS heeft, beleefd dood een schoolgaande jongen		BB
<i>Iedereen gaat dood</i> M.Messing	Informatief boek over allerlei zaken die met de dood te maken hebben		BB
<i>Allis en Ann</i> G.Persson	Vriendin Allis komt om het leven bij een auto-ongeluk		BB
<i>'t is niet eerlijk als een ouder kanker heeft</i> W.Schlessel	Lisa beschrijft haar gevoelens van angst, onzekerheid en schuld.		BB
<i>Pijnstillers !</i>	Als de moeder van Casper dodelijk ziek blijkt te		BB

<i>C.Slee</i> <i>Houten 1997</i>	zijn, verandert zijn hele leven		
<i>Spijt !</i> <i>C.Slee</i> <i>Houten 1996</i>	Na de zelfdoding van een klasgenoot die altijd het mikpunt was van getreiter, blijft de klas achter met schuldgevoelens.		BB
<i>Radeloos</i> <i>C.Slee</i> <i>Prometheus 2003</i>	Over schuldgevoel en depressie na het overlijden van de vader van Paco.		BB
<i>Word toch wakker</i> <i>E. Tijsinger</i> <i>Lemniscaat 1991</i>	! van Jasmijns broertje krijgt een ongeluk en raakt in coma. Gelukkig heeft ze veel vrienden die haar helpen verder te gaan in het leven		BB
<i>Vijftien</i> <i>A.Vergeer</i>	Vader overlijdt door een verkeersongeluk. Zijn zoon vraagt zich af of het zelfdoding is en besluit dit uit te zoeken. Hierdoor leert hij niet alleen zijn ouder maar ook zichzelf beter kennen.		BB
<i>Weg uit het verleden</i> <i>A.de Vries</i> <i>Lemniscaat 1991</i>	Mark wordt achtervolgd door de herinneringen aan een vriendinnetje dat is verongelukt.		BB
<i>De sterren van de hemel</i> <i>M.Willey</i> <i>Gottmer, 1996</i>	Over Danny en Lisa, die na de dood van hun moeder min of meer op zichzelf zijn aangewezen		BB

Bijlage 6. Wat juist wel doen/wat juist niet doen

Voor de overleden persoon staat Kimberly beschreven.

Wat juist wel doen	Wat juist niet doen
Kinderen koesteren, vasthouden, met hen spelen	Niet denken dat jonge kinderen (kleuters) niet kunnen rouwen en hun daarom niet ondersteunen
In het huilen tonen kinderen hun verdriet en hun wil om te rouwen. Men kan hen als volwassene ondersteunen door eigen tranen niet te onderdrukken.	Niet proberen het kind te laten stoppen met huilen, bijv. door te zeggen: je moet sterk zijn, tranen zullen hem niet terugbrengen
Openstaan voor de manieren waarop kinderen dood en sterven uitdrukken	Zelf geen angst hebben voor deze onderwerpen. Anders breng je angst over
Wanneer je op een vraag van een kind geen antwoord hebt, zeg dat dan	Geef geen pseudo-verklaringen, als ze die doorprikken, doorprikken ze die misschien onjuist
Kinderen niet begeleiden aan de hand van een boek vol voorschriften	Moedig het kind aan wat het te vertellen heeft en beleeft
Kinderen leren verder te leven met het verlies	Kinderen niet over het verlies heen helpen. Het wordt nooit meer als eerst
Eigen verdriet uiten	Eigen verdriet niet verbergen, want dan leer je de kinderen hetzelfde te doen
Wanneer kind het verdriet uit in agressie, begrip tonen voor zijn boosheid en samen met het kind een manier te bedenken om zijn boosheid te uiten. Bijv. graspollen trekken, op een kussen slaan, stapels papieren verscheuren, tegen iets schreeuwen (bijv. de boom is de wereld)	Wanneer het kind verdriet uit in agressie, het kind niet straffen. Zeg alleen dat de manier waarop het kind zijn agressie uit niet goed is. Agressie uiten dat mag, maar op een andere manier
Wanneer het kind behoefte heeft aan spelen laat het kind spelen. Spelen wil niet zeggen dat het kind er niet mee bezig is. D.m.v. spelen proberen ze hun situatie te beheersen en hun verdriet te onderbreken.	Onderbreek de kinderen niet wanneer ze angstwekkende spelletjes gaan doen. Bijv. begrafenisje spelen. Spel is een natuurlijk instrument voor communicatie bij kinderen
Wees bewust dat kinderen niet alles kunnen begrijpen, maar dat ze niet te jong zijn om gevoelens te hebben	
Vertel het slechte nieuws in reële termen. Bijv. Kimberly is doodgegaan. Haar lichaam werkt niet meer, ze kan niets meer voelen. De dokter kan het ook niet maken	Vertel niet dat Kimberly is heengegaan (waar is zij heengegaan, waarom mocht ik niet mee). Gebruik geen symbolische termen om het hardheid te verzachten
Heb begrip als kinderen onverschillig reageren. Dit is hun manier om zichzelf te beschermen	Verwacht niet dat de realiteit van de dood op dezelfde manier onder ogen wordt gezien als bij volwassenen
Sta open voor het zoeken naar zin en betekenis vragen	Omdat op zin en betekenis vragen vaak geen antwoord is, ze niet negeren
Weet je geen antwoord zeg dan dat je het niet weet of zeg wat jij gelooft/denkt. Bijv. ik geloof dat Kimberly een ster is geworden	Zeg niet feitelijk dat Kimberly een ster is geworden
Help het kind om de relatie van aanwezigheid om te zetten in een relatie naar herinneringen	Probeer het kind er niet van te overtuigen dat alle relaties met de overledene nu voorbij zijn en dat het alle banden moet opgeven
Roep naast positieve herinneringen ook de negatieve herinneringen aan Kimberly op	Probeer Kimberly niet te idealiseren door alleen de positieve herinneringen te benoemen en negatieve herinneringen te verbloemen
Wanneer een kind een tijd later nog een periode krijgt van rouw om Kimberly, sta dan ook open voor zijn gevoelens. Dit kan komen doordat hij dan beseft dat dood onomkeerbaar is of door een schoolreisje waar Kimberly niet mee is.	
Beseffen dat dood onomkeerbaar is heeft invloed op de identiteit van het kind	
Maak omgaan met verlies en verdriet tot een onderwerp in het lesprogramma	
Respecteer jongeren die er niet over willen praten	Dwing het niet om erover te praten

Bijlage 7. Gespreksvaardigheden/luistervaardigheden

Het gesprek openen:

- ga op een rustige plek zitten
- neem een rustige houding aan
- geef aan wat de bedoeling is, zodat het kind weet wat het kan verwachten of vertel de reden van het gesprek
- heb aandacht voor het kind
- geef aan of je voldoende tijd hebt voor het kind.

Het gesprek:

- Goed luisteren:
 - vragen stellen, doorvragen
 - let op je gelaatsuitdrukking, laat zien dat je interesse toont.
 - stimuleer oogcontact (zo nu en dan oogcontact zoeken)
 - een ontspannende lichaamshouding aannemen
 - aanmoedigende gebaren: hoofdknikken, ondersteunende handgebaren
 - verbaal volgen: hm, hm/ja/ga verder/herhalen van een aantal woorden uit een zin of vraag van het kind
 - een korte stilte kan aanmoedigend zijn, omdat het kind de gelegenheid krijgt om even rustig na te denken
- Gespreksvaardigheden:
 - parafaseren van de inhoud: het kort in eigen woorden uitleggen van het belangrijkste wat het kind gezegd heeft (je laat merken dat je luistert, je controleert, je geeft het kind de kans om dit toe te lichten)
 - reflecteren van gevoel: ik merk dat je wat verdrietig wordt of vraag naar gevoelens (hoe voelde je toen dan gebeurde)
 - concretiseren: het duidelijker laten worden van bijv. de situatie, het gedrag, de gedachtes, de gevoelens, de reactie van anderen, wat ging eraan vooraf, wat gebeurde er precies
 - samenvatten: om het lange verhaal van het kind samen te vatten, aan het einde van een gesprek om tot overzicht en overeenstemming te komen
 - aan het begin van een volgend gesprek, om de draad van het vorige gesprek weer op te pakken
 - hardop denken: Door hardop te denken laat je het kind merken dat je serieus met hem/haar vraag/probleem bezig bent. Het helpt jezelf ook om gedachten te ordenen
 - uiten van eigen gevoelens: dan durven de kinderen ook hun gevoelens te tonen
- Vragen stellen:
 - stel zoveel mogelijk open vragen, daardoor kan het kind in eigen woorden uiteenzetten wat hem bezig houdt. Voorbeelden:
 - wat houdt je bezig
 - waar wil je over praten
 - hoe is het op school
 - hoe denk je om met de boosheid om te gaan
 - kun je me vertellen wat je op zo'n dag allemaal doet
 - Gesloten (gerichte) vragen: het antwoord wordt voor een deel bepaald door de inhoud van de vraag. Voorbeelden:
 - gaat het goed met je
 - heb je dat als lang
 - was je moeder boos op je
 - ben je meteen naar juf gegaan toen het gebeurde
- Afsluiten van een gesprek:
 - samenvatten van het gesprek
 - herhalen wat voor afspraken je hebt gemaakt
 - zeggen wat je vindt van het gesprek
 - vragen naar wat het kind vindt van het gesprek
 - kom terug op de doelstelling en de uitkomst

Bronvermelding:

Plotselinge dood van een leerling of leerkracht in het basis- of voortgezet onderwijs.
Hulpverleningsdienst Groningen
GGD Groningen Juli 1998

*Afscheid voor altijd,
Omgaan met verdriet en rouw in het primair onderwijs*
Riet Fiddelaers-Jaspers
KPC * EPN 1999
ISBN 90.11.060.490

Jong verlies
Handreiking voor het omgaan met rouwende kinderen
Riet Fiddelaers-Jaspers
KPC * Kok, vierde druk 2002
ISBN:90.242.94.34.7

*Het leven duurt een leven lang,
Een boek om kinderen en jongeren te helpen bij een verlies*
Annet Weijers en Petra Penning
In samenwerking met stichting achter de regenboog

Kinderen helpen bij verlies
Manu Keirse
Lanno, Tiel 2002, eerste druk
ISBN:90.209.5004.5

Een vreemde wereld.
Martine Delfos
SWP Amsterdam, tweede druk 2002
ISBN 90.666.53.841

Kinderen en adolescenten met ontwikkelingsstoornissen
H.J.Westerveld
Maarsen 2000
ISBN: 90.352.2250.4

Radeloos
Carry Slee
Prometheus 2003
ISBN: 90.6494.089.4

Spijt
Carry Slee
Prometheus, druk 19
ISBN: 90.649.407.11

Kikker en het vogeltje
M.Velthuis
Leopold, druk 1
ISBN: 90.258.475.44
Handleiding protocollen in de gehandicapten zorg
Caroline Steman en Jeroen Zomerplaag
Tulp * NIZW 1995
ISBN 90.5050.345.4

Internetadressen:

www.achterderegenboog.nl

www.in-de-wolken.nl

www.vokk.nl

www.kinderrouw.nl

www.kpcgroep.nl

www.kennisnet.nl/po/leerlingzorg/archief/bijdragen2003/verliesverwerking.html

www.kankerspoken.nl

www.arduin.nl/protocolen/rouwverwerking.html

www.rouwkost.nl

www.kinderrouw.nl